

ՍԵՐԳԵՅ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ-Մատենադարանի ասպիրանտ
sergeymanvelyaneph@gmail.com

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քանալի բառեր՝ հայ որբեր, Հայ ազգային խնամապարտություն, Չեզոք տուն, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարան, Ջավեն պատրիարք:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Անտանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո որոշակի պայմաններ ստեղծվեցին Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայության վերջին բեկորները որոնելու և փրկելու համար: Այս գործում առանցքային դերակատարում ունեցավ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը:

1919 թ. փետրվարի 19-ին պատրիարք Ջավեն Տեր-Եղիայանն աքսորից վերադառնում է Պոլիս և անմիջապես միջոցներ ձեռնարկում մահմեդականների առևանգած հայ որբերին և կանանց վերադարձնելու ուղղությամբ:

Անտանտի երկրների գործուն միջամտությամբ և աջակցությամբ Հայոց ցեղասպանության տարիներին առևանգված և բռնի իսլամացված հայերի խնդիրը բարձրացվում է թուրքական նոր իշխանությունների առջև: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարությունը հրաման է ուղարկում կայսրության տարբեր նահանգներ՝ պահանջելով մահմեդական ընտանիքներում գտնվող հայ կանանց և երեխաներին հանձնել հայերից կազմված հանձնաժողովին¹: Այս հրամանը, ինչպես նկատում է թուրքագետ Ռուբեն Մելքոնյանը, ոչ թե կառավարության բարի կամքի դրսևորումն էր, այլ արտաքին ճնշման և պարտադրանքի արդյունք²:

¹ Atnur İ., Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923), Ankara, 2005, s. 189.

² Մելքոնյան Ռ., Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության (1920-ականներից մինչև մեր օրերը), Ե., 2010, էջ 65:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ կազմվում են «Հայ որբախնամ» և «Տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողով» ընկերությունները, որոնք 1919 թ. փետրվարի 28-ին միավորվում են «Հայ ազգային խնամատարություն» կազմակերպության ներքո³: Սրանից զատ գործում էր նաև Հայկական Կարմիր խաչը, որը հանդես էր գալիս որպես Կարմիր խաչի միջազգային ընկերության անդամ⁴: Զավեն պատրիարքի համառ ջանքերի շնորհիվ շուտով ստեղծվեցին նաև տարագրյալների կայաններ⁵:

Հայ ազգային խնամատարությունն իր մասնաճյուղերն ուներ Կ. Պոլսի գրեթե բոլոր թաղամասերում: Կառույցի նպատակն էր պատսպարել հայ գաղթականներին և որբերին, ապահովել նրանց սննդով և հագուստով: Այն իր հոգաձույթյան տակ էր առել նաև Կ. Պոլսի հետևյալ որբանոցները՝

1. Կուլեփի կենտրոնական որբանոց
2. Բեյլերբեյի որբանոց
3. Եղի Քուլեի Ազգային Ս. Փրկչի հիվանդանոցի որբանոց
4. Բեշիքթաշի աղջիկների որբանոց
5. Գում Գափուփի աղջիկների որբանոց
6. Սկյուտարի աղջիկների որբանոց
7. Խասադյուղի աղջիկների որբանոց
8. Առնավուտ գյուղի աղջիկների արհեստանոց-որբանոց
9. Պալաթի աղջիկների որբանոց
10. Քուրուչեշմեի աղջիկների որբանոց,
11. Դպրոցասեր,
12. Արմաշի երկրագործական վարժարան և այլն⁶:

Զավեն պատրիարքի կարգադրությամբ երիտասարդ գիտնական, ուսուցիչ Առաքել Չաքրյանն⁷ ուսումնասիրում է Կ. Պոլսի «Կանանց աշխատեցնող

³ Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիվանդանոցի Հայոց, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 138:

⁴ **Զաւէն Արքեպ.**, Պատրիարքական յուշերս. վաերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 280:

⁵ Ընդարձակ օրացոյց, էջ 142-145:

⁶ **Զաւէն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 284-286: Տե՛ս նաև **Հովսեփյան Մ.**, Հայ որբերի հիմնախնդիրը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում (1918-1924 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 2016, թիվ 3, էջ 99-108:

⁷ Առաքել Չաքրյան (1885, Դամասկոս – 1954, Փարիզ) – փարիզաբնակ անվանի քիմիկոս, գյուտարար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գալաթասարայ, Նիշանթաշը և Կեդրոնական վարժարաններում աշխատել է որպես քիմիայի ուսուցիչ: Զինադադարից հետո, լծվել է հայ և հույն որբերի հավաքման գործին: 1922 թ. «Չեզոք

Մանվեյան Ս.

բարեգործական ընկերության» (Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi)՝ հայ որբերի վերաբերյալ ունեցած տվյալները: Այս գործը նրան հաջողվում է կյանքի կոչել բրիտանական դեսպանատան պաշտոնատար անձանցից մեկի՝ Սմիթի հովանավորությամբ⁸: Ավելին, դեսպանատան հատուկ հանձնարարագրով արտոնվում է հայ որբերի և կանանց հավաքագրումը մահմեդական բնակչության տներից⁹:

Որբահավաք աշխատանքների կազմակերպումը հաճախակի ուղեկցվում էր խոչընդոտներով. հայ մայրերն իրենց երեխաների կյանքը փրկելու համար նրանց հանձնել էին քուրդ, թուրք և արաբ ընտանիքներին՝ հույս ունենալով, որ ողջ մնալու դեպքում հնարավոր կլինի գտնել նրանց: Իսկ երեխաները, վաղ տարիքից կտրված լինելով իրենց ընտանիքներից, հատկապես փոքրերը մոռանում էին մայրենի լեզուն և ընտանեկան ավանդույթները: Անշուշտ, կան վկայություններ, որ թուրքերից ոմանք, վախենալով Անտանտի ուժերի կողմից պատժվելուց, իրենց տանը պահվող հայ որբերին հանձնում էին հայ եկեղեցուն կամ որբախնամ մարմիններին¹⁰: Պատահում էր նաև, որ հայ երեխաները թաքցնում էին իրենց ինքնությունը՝ վախենալով որդեգիր ծնողների պատժից: Ինչ վերաբերում է երիտասարդ աղջիկներին և կանանց, ապա նրանք ստիպողաբար կամ կամավոր ամուսնանում էին իրենց առևանգիչների հետ՝ առավել անհնարին դարձնելով իրենց փրկությունը: Ականատեսների հիշողություններում պահպանվել են նաև այն ստորացուցիչ տեսարանները, երբ բազմաթիվ հայ մանուկների և երիտասարդ գեղեցիկ աղջիկների, որպես գերի, վաճառել են ստրկավաճառների շուկաներում¹¹: Այսպիսի լուրջ խնդիրների առջև էին կանգնած որբախնամ կազմակերպությունները, որոնք օր առաջ պետք է օգնության հասնեին Կ. Պոլսում և կայսրության ներքին գավառներում կենդանի մնացած հայերին:

տան» փակվելուց հետո փոխադրվել է Ֆրանսիա: 1920 թ. Հունաստանի կառավարության կողմից պարզևատրվել է Ս. Գեորգ շքանշանով: 1947 թ. Ֆրանսիական կառավարության կողմից արժանացել է Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչման, 1949 թ. ընտրվել է Փարիզի ակադեմիայի ակադեմիկոս (տե՛ս **Pamukciyan K.**, *Biyografileriyle Ermeniler*, C. IV, İstanbul, 2003, s. 153):

⁸ Ի տարբերություն անգլիական զորահրամանատարության կողմից ցուցաբերված զգալի աջակցության, իտալացի և ֆրանսիացի սպաներն ու ոստիկանները նվազ ուշադրություն էին դարձնում այս խնդրին (տե՛ս **Ջալէն Արքեայ.**, նշվ. աշխ., էջ 291):

⁹ Նույն տեղում, էջ 288–291:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 288:

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Ե., 2011:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

1919 թ. սեպտեմբերին Ազգային երեսփոխանական ժողովն օրենք է հրապարակում, որի համաձայն, ունեցվածքի տեր յուրաքանչյուր հայ պարտավոր է իր նյութական կարողության մի մասը նվիրաբերել վերոհիշյալ կազմակերպությանը: «Ի պատիւ Պոլսահայ ժողովուրդին պէտք է ըսել թէ այս տուրքէն խուսափող գրեթէ չեղաւ եւ շատեր իրենց նիւթական կարողութենէն վեր գումարներ տալու յօժարեցան»¹², - գրում է Զավեն պատրիարքը: Այդ տուրքը կոչվում էր «Հայրենիքի տուրք», որը վճարվում էր երկու ձևով՝ միանվագ և ամսական: 1922 թ. հունիսի 2-ի Ազգային պատվիրակության տվյալների համաձայն՝ զինադադարից մինչև 1921 թ. դեկտեմբերի վերջը Կ. Պոլսում հավաքվել էր շուրջ 1 մլն 540 հազ. օսմանյան ոսկի¹³:

Հատկանշական է թուրքական պատմագրության մեջ իշխող այն կարծիքը, ըստ որի, հայերը մահմեդական բնակչությունից վերցնում էին ոչ թե իրենց երեխաներին, այլ ազգությամբ թուրք մանուկների, որոնք հետագայում ստիպողաբար քրիստոնեություն էին ընդունում¹⁴: Ուստի, թուրքական ոստիկանությունը, անսալով մահմեդական բնակչության ենթադրյալ կամ իրենց իսկ հնարած բողոքներին, պահանջում է երեխաներին վերադարձնել իրենց ընտանիքներին:

Շփոթից խուսափելու նպատակով 1919 թ. ապրիլ ամսին անգլիական դեսպանատան հրահանգով Կ. Պոլսի Նիշանթաշը թաղամասում վարձվում է մի տուն, որը ժողովրդի շրջանում ճանաչվեց «Չեզոք տուն» (bi-tarafhâne) անվանումով: Այստեղ բերում էին այն բոլոր երեխաներին, որոնց ազգությունը համարվում էր վիճելի: «Չեզոք տան» վերահսկողությունն իրականացվում էր ամերիկացի, հայ և թուրք ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի կողմից¹⁵: Հարցաքննության միջոցով որոշվում էր երեխաների ազգային պատկանելությունը, այնուհետև թուրք մանուկներին հանձնում էին Օսմանյան

¹² **Զավեն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 281:

¹³ Նոյն տեղում, էջ 282, 283:

¹⁴ **Bakar B.**, Mondros Mütarekesinden sonra Yaşanan Büyük bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Meselesi, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt: II, Ankara, 2007, s. 859-575; **Güllü R.**, Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Ankara, 2015, s. 515-519; **Türkmen Z.**, İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve hıristiyanlaştırılması, KÖK Araştırmalar, Ankara, Güz, 2000, Cilt: II, Sayı: 2, s. 265-285.

¹⁵ **Güllü R.**, նշվ. աշխ., էջ 515.

Մանվելյան Ս.

անվտանգության խորհրդին, իսկ հայ մանուկներին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին¹⁶:

Սակայն հարցը սրանով չէր սահմանափակվում, քանի որ թուրքական իշխանությունները հայ երեխաներին թուրք ներկայացնելու ակնհայտ միտումով հանդես էին գալիս զրպարտություններով: Մասնավորապես, ըստ թուրքական պաշտոնական «İkdam» («Առաջադիմություն») լրագրի, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, իբր հավաքագրված որբ երեխաներին ոչ թե «Չեզոք տուն» էր տանում, այլ միանգամից Բեյոլլու թաղամասում գտնվող հայկական եկեղեցի¹⁷: Որպես փաստարկ, մատնանշվում էր Կայսերիից (Կեսարիա) բերված 220 «մահմեդական» որբերի հանձնումը պատրիարքարանին¹⁸: Վերոհիշյալ լրագրին փոխպատրիարք Երվանդ Էֆենդիի տված հարցազրույցում պարզորոշ երևում է այն փաստը, որ այդ կեղծիքի հետևում կանգնած է թուրքական ոստիկանությունը¹⁹: Այս կեղծարարությունների մասին տեղեկանում ենք նաև «Չեզոք տան» վերաբերյալ խորհրդարանական քննիչ հանձնաժողովի տեղեկագրից²⁰:

Ավելորդ չէ նշել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացված հայ երեխաների և կանանց հավաքագրման և խնամակալության գործին աջակցել են նաև բազմաթիվ օտարերկրյա միսիոներական կազմակերպություններ և առանձին անհատներ: Այս գործում իր նշանակալի դերն ունի Ազգերի լիգան, որը հատուկ քննարկումներ է անցկացրել Օսմանյան կայսրությունում՝ Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների մահմեդական ընտանիքներում բռնի պահվող և մահմեդականացված կանանց ու երեխաների ճակատագրի վերաբերյալ²¹:

¹⁶ **Hür A.**, İttihat ve Terakki'nin Çocuk Askerleri՝ <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ittihat-ve-terakkinin-cocuk-askerleri/4996/>.

¹⁷ Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը չէր ժխտում այդ տեղեկությունը, հակառակը՝ նշում էր, որ երեխաներից 108-ը եղել են հայ, իսկ 85-ը՝ մահմեդական: St'ü İkdam, İstanbul, 26 Mayıs 1919.

¹⁸ **Güllü R.**, նշվ. աշխ., էջ 517:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 516–519:

²⁰ **Զաւէն Արքեայ.**, նշվ. աշխ., էջ 293–295:

²¹ **Պարսամյան Ս., Միրզոյան Ա.**, Ազգերի լիգայի փաստաթղթերն ապացուցում են Հայոց ցեղասպանության փաստը (Ազգերի լիգայի ստեղծման 90-ամյակի կապակցությամբ) http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_09.php.

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի որբախնամ գործունեությունը...

Հարկ է նշել նաև Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույցի ծավալած ակնառու գործունեությունը (American Near East Relief)²², որը մեծապես զորավիգ եղավ Կ. Պոլսում գործող Հայ ազգային խնամատարությանը: Անգլիական կառավարության օժանդակությամբ Ամերիկյան նպաստամատույցը կարողացավ Կ. Պոլսում և կայսրության գավառներում բազմաթիվ որբանոցներ հիմնել: Անգամ երբ քաղաքական հանգամանքներն աննպաստ դարձան, Խարբերդում, Սեբաստիայում և այլ վայրերում ապաստանած որբերին հաջողվեց փոխադրել Սիրիայի որբանոցներ և երկար տարիներ հոգալ նրանց կեցությունը:

Այսպիսով, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ և աջակցությամբ ստեղծված որբախնամ մարմինների, մասնավորապես «Հայ ազգային խնամատարություն» կազմակերպության քառամյա (1919–1922 թթ.) գործունեության արդյունքում վերջնական թուրքացումից փրկվեցին հազարավոր հայ որբեր, որոնք, վերադառնալով հայկական համայնք, ստացան հայեցի կրթություն և դաստիարակություն: Զավեն Տեր-Եղիայան պատրիարքն իր հուշերում գրում է, որ միայն Կ. Պոլսում ապաստան գտած 4000–5000 հայ որբերից հաջողվեց փրկել շուրջ 3000 հայ մանուկների, ինչը չհաջողվեց իրականացնել կայսրության մյուս գավառներում²³:

Հիշատակման են արժանի նաև թուրք գրող, հրապարակախոս և լրագրող Մուրադ Բարդաքչի կողմից 2008 թ. հրատարակված՝ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի օրագրում արված գրառումները, որոնց համաձայն այդ տարիներին հայ որբերի թիվը հաշվվում էր շուրջ 10.314 հոգի²⁴: Մինչդեռ թուրքական պատմագիտական ընկերության կողմից հրատարակված «Հայեր. աքսոր և գաղթ» գրքում հանդիպում ենք 1921 թ. սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության կողմից պատրաստված մի զեկույցի, որի անգլերեն տարբերակն ուղարկվել է ԱՄՆ արտաքին գործերի նախարարություն: Այդ փաստաթղթում նշվում է, որ 1921 թ. դրությամբ մահմեդականների ընտանիքներում դեռևս մնում էին 63.000 հայ որբեր²⁵:

Ամփոփելով նշենք, որ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը, մասնավորապես Զավեն Տեր-Եղիայան պատրիարքի անձնվեր և համար

²² Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույցի գործունեության մասին մանրանասն տե՛ս **Ավետիսյան Ս.**, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկում) գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ., Ե., 2009:

²³ **Զավեն Արքեպ.**, նշվ. աշխ., էջ 296:

²⁴ **Hür A.**, նշվ. աշխ.:

²⁵ Նույն տեղում:

Մանվելյան Ս.

ջանքերի շնորհիվ կարողացավ հետպատերազմյան տարիներին երիտթուրքական ղեկավարության խիստ վերահսկողության ներքո կազմակերպել Կ. Պոլսում և հարակից շրջաններում ապաստանած հայ որբերին գտնելու և իրենց ակունքներին վերադարձնելու դժվարին գործը: Օգտագործելով իր անձնական կապերը երիտթուրքական կառավարության մի շարք շրջանակների հետ՝ Ջավեն պատրիարքը ջանք չխնայեց բարձրաձայնելու արևմտահայության խնդիրները և գտնելու դրանց լուծման ուղիներ: Ջավեն պատրիարքի և նրա շուրջ համախմբված պոլսահայ համայնքի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ազգային կուսակցությունների անդամների շնորհիվ հայության ծայրը լսելի դարձավ նաև օտարերկրյա դեսպաններին, ինչը և սվեց որոշակի արդյունքներ:

THE ORPHAN-CARE ACTIVITY OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE IN 1919–1922

MANVELYAN S.

Summary

Key words: *Armenian orphans, Armenian National Care, Loyal home, Armenian Patriarchate of Constantinople, genocide, Patriaqch Zaven.*

This article presents the activity of “The Armenian National Care”, an organization founded on the initiative of the Armenian Patriarch of Constantinople ZavenTer-Yeghiayan in the period of 1919 to 1922. The organization aimed at searching in the territory of the Ottoman Empire for the numerous orphan kids and women that survived the Armenian Genocide. With the support of the Triple Entente, mostly with the help of the British Embassy and its military command in Constantinople, the orphan-care organizations managed to rescue about three thousand Armenian orphans.

Unfortunately, the official Turkish historiography puts forward its own version of those events, insisting that instead of Armenian children Turkish kids were taken from their Muslim families and later forcibly converted to Christianity.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ОПЕКИ СИРОТ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ПАТРИАРХАТА АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ В 1919-1922 ГОДАХ

МАНВЕЛЯН С.

Резюме

Ключевые слова: армянские сироты, Армянское национальное попечительство, Лояльный дом, Константинопольский патриархат, Армянская апостольская церковь, геноцид, патриарх Завен.

В статье представлена деятельность организации «Армянское национальное попечительство» в 1919–1922 гг., созданной по инициативе патриарха Константинопольского патриархата Армянской апостольской церкви Завена Тер-Егияяна. Организация имела целью отыскать на территории Османской империи многочисленных армянских сирот и женщин, уцелевших во время геноцида. При содействии стран Антанты, преимущественно посольства и военного руководства Великобритании в Константинополе, армянским попечительским организациям удалось спасти около 3000 армянских сирот.

К сожалению, официальная турецкая историография придерживается собственной версии о произошедших событиях, настаивая на том, что вместо армянских детей из мусульманских семей забирали турецких, которых впоследствии подвергали насильственной христианизации.